

СПОМЕНИТЕ НА ЕДИН СТАТИСТИК. ОПИТ ЗА БИОГРАФИЧНО ЕСЕ (ЧАСТ II)

Богдан Богданов*

*Реалността е създадена от ума, ние можем да променим нашата реалност, като променим съзнанието си.
Платон*

Години на преход - статистиката в периода от 1991 до 2007 година¹

В началото на 90-те години най-често използваната дума в публичното пространство беше *демокрация*. Известно е, че това означава народовластие, което в нашата страна постепенно се изроди в хаос. Така жадуваната свобода се превърна в *слободия*. БКП се трансформира в Българска социалистическа партия (БСП) и стана една от нароилите се политически партии в общественото пространство. Нейната политическа сила видимо намаля, но в нейния електорат се включваха много привърженици. Голяма част от тях бяха на възраст, но те поддържаха носталгията за *славните години* на бригадирското движение и големите строежи на несъстоялия се социализъм. Освен това кадрите на партията на всички нива в социално-икономическите структури останаха незасегнати. Плахите предложения за т.нар. лустрация² останаха без последствия.

* Д-р, заместник-председател на Националния статистически институт; e-mail: BBogdanov@nsi.bg.

¹ Тази част от биографичното есе посвещавам на 140-годишнината от създаването на българската статистика. Повече от 40 години развитието на българската статистика се осъществяваше пред очите ми и с моето скромно участие като един от стотиците нейни служители.

² **Лустрация** (от латински: *lustratio* - изчистване посредством жертвоприношение) - политическа практика, състояща се в законово ограничаване на правата на някои категории лица (по професионални, партийни, религиозни или други признаци) за: заемане на държавни длъжности (вкл. и държавен служител);

Веднага след 1990 г. последваха поредица от избори. Подробностите за случилото се тогава останаха в редица изследвания, анализи и книги. И досега излизат имена, събития, документи за времето на т.нар. *преброд*, каквото и да означава това. Посочваха се и сега се посочват в масмедийните виновници за множество неизгодни за държавата сделки. Осъдени обаче няма и досега.

В тези години държавната статистика тръгна по своя труден път към трансформация на своята дейност. Това се наложи в условията на възникнала коренно различна обстановка в обществото. Нови явления и процеси прекроиха политически и икономически общественото пространство. Управлението на държавата се нуждаеше от нови лица и идеи, но също и от информация за нововъзникналите феномени в страната. Започна приватизация на имоти и средства за производство, премахна се колективната собственост върху земята и горите. Банките ненадейно и съмнително започнаха да се пропукват, спестяванията на обикновените български домакинства започнаха да изтичат неизвестно къде. Не след дълго се разбра, че това все пак прилича на организиран грабеж. Отпуснатите от банките кредити в по-голямата си част не бяха върнати. Наред с това се обяви, че частната собственост е неприкосновена. Нововъзникналата олигархия³ постепенно овладя ключови позиции в икономиката на държавата. От икономическата теория е известно, че това може да се етиkira накратко като *първоначално натрупване на капитала*. За обикновените домакинства в страната случилото се в тези години означаваше, че се намират в ситуация, която може да се характеризира с познатата фраза: „*Бог високо, цар далеко*“.

Държавните предприятия започнаха да фалират. Това означаваше вече ескалираща безработица. Пазарите опустяха, празните рафтове на магазините грозно се *озъбиха*. Опашките станаха ежедневие. Куфарната търговия процъфтяваше. Инфлацията *от ситен тръс се превърна в галоп* (образна характеристика на хиперинфлацията). Възникнаха редица частни фирми, укриващи своите обороти, за да не плащат данъци в пълен размер. Наред с това започнаха проблеми със загубите на традиционни пазари. Скрытата икономика в страната непрекъснато увеличаваше своите мащаби. Накратко, в тези условия НСИ започна своя старт към ново развитие, *вървейки по пътя на своята Голгота*⁴. Предстояха нелеките задачи за разработването на нови методики, създаването на организация и реализация на

професионална практика („забрана за упражняване на някои професии“); неприкосновеността на личния живот (допуска се публично разпространяване на всякаква информация за произход, детайли от биографията и т.н.) (Източник: Уикипедия).

³ **Олигархията** (от гръцкото *ὀλιγαρχία*; *ὀλίγος* - „малко“, и *ἄρχω* - „управление“) е форма на управление, при която властта е съсредоточена в ръцете на малка група от обществото. Тази власт може да бъде основана на знатност, богатство, заемането на конкретни политически постове и други (Източник: Уикипедия).

⁴ **Голгота** (гръцки: *Γολγοθά*, *Κρανίου Τόπος*; иврит: *גִּלְגֹּלְתַּיִם*, „лобно място“ от арамейското *gûlgaltâ*, букв. „череп“; латински: *Calvaria*) - според новозаветната традиция - мястото на разпятието на Исус Христос. Намира

изследвания, които отразяваха достоверно случващото се в страната. Започна ревизия на изследванията, които осъществяваше НСИ. Появиха се трудности при получаване на информация от респондентите в условията на зараждащата се демокрация. Отказите на домакинствата за участие в изследванията на НСИ рязко нарастваха при наличието на кризи в управлението на страната. Отказите, образно казано, бяха като ехо на политическото противоборство, което отекваше негативно по терените на статистическите изследвания. Те можеха да се възприемат и като тест за доверието на населението към управляващите. Все пак НСИ беше държавна институция и се възприемаше от обикновените български домакинства като представител на управляващите във всеки един момент. *Нарастването на равнището на отказите* означаваше намаляване на доверието на управляваните към управляващите. В съответствие с теорията на статистиката това се нарича обратна корелационна зависимост - *своеобразен статистически барометър* на случващото се в социалното пространство.

Наред с това започнаха да се преразглеждат алгоритмите за изчисляването на поредица от показатели. Спомням си, че по това време по една или друга причина се преустанови разработването на баланса на паричните доходи и разходи на населението. Това беше информационен продукт с висока аналитична стойност през 80-те години на миналия век. Преустанови се също разработването на показателите за бруто потребление⁵ на основни хранителни продукти от населението. Обяснението беше, че това се налага, тъй като се въвежда нова система за разработване на националните сметки за страната.

На фона на разиграващите се събития след 1990 г. постъпва председател на НСИ през 1991 г. беше зает от проф. Захари Карамфилов⁶. Наред с това през 1991 г. VII Велико народно събрание прие **Закон за статистиката**. С този закон се създаде **Националният статистически институт (НСИ)**, който беше под опеката на Народното събрание. Местни органи на НСИ станаха териториалните статистически бюра (ТСБ). Първият председател, назначен в годините на демокрацията, започна своята дейност с впечатляващи стресиращи действия. Това беше, образно казано, премислена психологическа атака, насочена срещу директорите и водещите експерти на статистиката.

Новият председател в *зората на демокрацията* получаваше властовата позиция *председател* на НСИ чрез избор в Народното събрание, където беше депутат, но по професия беше информатик и малко разбираше от естеството на статистическата работа. С

се извън стените на Йерусалим, при хълмовете на северозапад от града. Самата дума „Голгота“ е наименованието на хълм, кръгъл като череп (Източник: Уикипедия).

⁵ Това са преизчисления на отделните хранителни продукти към изходния продукт, от който се получават, като се използват определени рандемани. Например преизчисляването на произведените месни продукти към количеството месо, от което са получени.

⁶ Проф. Захари Карамфилов е председател на НСИ от 19.07.1991 до 20.05.1998 година.

пристигането си в държавната статистика той очевидно считаше, че отсъствието на достатъчно знания в тази област могат да се компенсират само с ефектен и смразяващ подход при заемане на новата длъжност. Първите дни на неговото управление започнаха с ожесточена критика за дейността на статистиката. Целта беше да бъдат уважавани служителите на статистиката като цяло⁷. Считам, че хората, проследили този маньовър, бяха наясно с истинските причини за неговото прилагане. На практика първите срещи на новия председател с експертите на държавната статистика започваха с остра критика по отношение на организацията на работа във ведомството. Сериозни основания за това нямаше, но проф. Карамфилов даде ясен знак, че няма да търпи опозиция. По-конкретно, критиките се насочваха основно към подготвящото се XV поред преброяване на населението и жилищния фонд, което трябваше да се осъществи през 1991 година. Очевидно в този момент той си даваше сметка, че му трябва известно време, за да бъде по-подготвен за това важно събитие от дейността на държавната статистика. В резултат на неговите остри изказвания и административни действия преброяването беше отменено. През следващата 1992 г. под негово ръководство преброяването се осъществи успешно.

Аз участвах в преброяването като пълномощник в областите Бургас, Стара Загора, Сливен и Ямбол. Имах вече известен опит, тъй като още с постъпването ми на работа в ЦСУ участвах при шифриране на анкетните карти от завършилото тогава преброяване през 1975 г., а след това участвах и като анкетър в пробното преброяване през 1985 г. в гр. Сливница. Моята задача в Преброяване 1992 като пълномощник беше да поддържам връзка с местните органи на управление, да наблюдавам за спазване на методологията, да търся решение на възникнали казуси и да отговарям на възникнали въпроси⁸.

⁷ Този фрагмент от характера на проф. Карамфилов се прояви в една среща с автора на тези редове. Един ден бях повикан в неговия кабинет. Не помня подробности от последвалия разговор, но много точно помня думите, с които ме посрещна на прага на кабинета си. Вместо обичайния поздрав за добър ден, той ми каза: „*Сега ще ти задам няколко въпроса, внимавай как ще ми отговориш, защото от това зависи дали от моя кабинет ще си тръгнеш отново като началник на отдел*“. Вече съм забравил конкретния диалог от нашето общуване. Това, което си спомням много добре, е изражението на неговото лице, когато отговарях на въпросите, които ми зададе. Това беше лице на човек, който беше силно впечатлен и доволен от чутото. Темата на разговора засягаше, разбира се, изследването на домакинските бюджети. След този разговор отношението на проф. Карамфилов към мен остана много добро до края на неговия мандат. Мога да добавя, че той притежаваше способността да бъде много директен, когато общуваше със служителите, което на мен ми допаднаше. В годините, след като не беше вече председател, при наши случайни срещи, винаги се държеше приятелски и много дружелюбно. Проф. Карамфилов умира през 2005 г. на 70-годишна възраст.

⁸ Много ярки спомени имам от посещението в циганската махала на Меден рудник. Гледките бяха точно, като кадри от филми на Кустурица. В разкалян двор на чешмата циганката пере в дървено корито, децата шляпат боси в локвите, а циганин разпъва седнал на стол акордеон, подобен на ковашки мех за разпалване на огън, а до крака на стола налична начената бутилка бира. Порази ме и друга гледка. Наковани високи дървени огради около схлупени къщички. Представляваха живописна гледка, тъй като в безразборен вид бяха заковани дъски, шперплатови парчета, талашити и т. н. Достигаха височина до 3 метра. Попитах защо се правят тези огради. Простичкия отговор беше, за да не се краде. Остана загадка за мен как един циганин ще краде от друг? Какво толкова ценно може да има, за да се краде от тези мизерни, малки къщички с продъдени на места покриви?

При равни други условия може да се каже, че приложената от проф. Карамфилов стратегия сработи и беше донякъде добър старт за неговото управление. За успеха на преброяването допринесоха основно добрите експерти на статистиката, които бяха работили вече през миналото преброяване в екипа на проф. Дано БалеВСки. Заслугата на проф. Карамфилов в случая беше, че той разбра на кои експерти от статистиката може да се опре в своето управление на НСИ. Неговата интуиция не го подведе. Може да се каже, че тук се осъществи на практика също и крилатата мисъл, която се приписва на Йосиф Висарионович Сталин⁹: „Кадрите решават всичко“. Считам, че тази кратка и простичка фраза има много важен и сериозен заряд при решаването на проблеми и задачи. В това се убедих, съпоставяйки подобни явления и събития, случили се в годините след това, за които ще разкажа по-нататък.

Принципно погледнато от далечината на изминалото време, управлението на проф. Карамфилов беше балансирано и успешно. Беше широко скроен човек и обичаше добрата компания, но това не му попречи в годините на своето управление да се заобиколи със знаещите и можещи експерти на статистиката. На първо място следва да се отбележи неговият сполучлив избор на заместници. Това бяха проф. Кирил Гатев¹⁰ и Милчо Младенов. Професор Гатев беше дългогодишен преподавател (присъствал съм на негови лекции като студент) по теория на статистиката в Икономическия институт „Карл Маркс“, а после в Университета за национално и световно стопанство (УНСС)¹¹. Милчо Младенов познавах добре, защото завършихме заедно специалност „Статистика“. Като студенти общувахме, много често играехме футбол, участвахме в студентски бригади и бяхме добри приятели. Мога да кажа, че той притежаваше много добри организаторски способности, имаше природна интелигентност и бързо се ориентираше в казусите на статистическата практика. Тези негови умения бяха оценени и той стана директор на макроикономическата статистика,

⁹ **Йосиф Висарионович Сталин** (на руски: *Иосиф Виссарионович Сталин*), псевдоним на *Иосеб Бесарионис дзе Джугашвили*, е грузински революционер и съветски политик. Избран през 1922 г. за генерален секретар на Руската комунистическа партия (болшевики), през следващите години той се налага като едноличен диктатор начело на тоталитарния социалистически режим в Съветския съюз. От 1941 г. до смъртта си на 5 март 1953 г. е председател на Съвета на министрите на СССР (Източник: Уикипедия). Съществуват съмнения сред изследователите на неговия живот за истинската дата и година на неговото раждане. Исторически сведения показват, че през 30-те години на миналия век се формира екип от изследователи, които с благословията на Сталин събират много оригинални документи за неговото раждане и живот. Когато те завършват своята работа, документите са взети, а членовете на екипа разстреляни.

¹⁰ **Кирил Гатев Иванов (1926 - 2017)**. Роден е в с. Овощарци, Габровска област. Завършва ВФСИ „Д. А. Ценов“ - Свищов (1951). Придобива научна степен „доктор на икономическите науки“ (1980) с дисертация на тема: „Методологични въпроси на анализа на статистическите структури“. Избран е за доцент във ВИИ „Карл Маркс“ - София (1964), професор (1982). Декан на факултет „Икономическа информация“ във ВИИ „Карл Маркс“, главен редактор на списание „Статистика“, зам.-председател на НСИ.

¹¹ Последният негов учебник „Въведение в статистиката“ (1995, издателство ЛИА) се отличава с пълнота, задълбоченост и достъпност при интерпретацията на научните казуси от областта на статистиката.

а след това и зам.-председател на НСИ. За съжаление, почина сравнително млад, на 48 години, през 1998 година.

Освен заместниците на проф. Карамфилов в неговото близко обкръжение бяха и практически опитни статистици като проф. Петко Божиков, главният секретар Петър Захариев, директорът на дирекция „Демографска и социална статистика“, кандидатът на икономическите науки Кирил Донков, директорът на дирекция „Бизнес статистика“ Спас Костов, началникът на инспектората Минчо Кирилов и други.

На проф. Захари Карамфилов се дължи и създаването на Учебния център „Сливек“ близо до гр. Ловеч. Постепенно този център се разви и стана постоянна база за обучение на служителите на Централното управление на НСИ и ТСБ. По това време около председателя проф. Карамфилов се оформи и една група от директори на ТСБ, които се отличаваха също като добри администратори и ръководители по места. От това време помня имената на Стефан Цацаров¹² - директор на ТСБ - гр. Пловдив, Атанас Енев - директор на ТСБ - гр. Плевен, Иван Пиров - директор на ТСБ - гр. Ловеч и други.

На това място считам за уместно да добавя кратък извод от мои наблюдения върху характерни и отличителни черти на хората, отличаващи се с умението (неумението) да управляват или стремящи се да докажат, че притежават такива умения. В този смисъл следва да се акцентира на умението на управляващия да избира експертите, попадащи в неговото близко обкръжение. Гаранциите за успешно управление рязко нарастват, когато в близкото обкръжение на управляващия са експерти с доказани качества на компетентност, знания и умения. Обратният случай е, когато в близкото обкръжение на управляващия доминират некадърници. Те подронват неговия авторитет пред всички служители в институцията. Такъв управленец винаги е съпътстван от проблеми в своята работа. В моята практика съм наблюдавал ситуации, когато проблемите се натрупват в резултат на некомпетентни служители, поставени на ключови места и толерирани от човека, назначен да управлява. В крайна сметка може да се обобщи, че нивото на компетентност и знания на всеки един управленец предопределя и избора на служителите от неговото най-близко обкръжение. Те са негов *огледален образ*. Понякога тези отражения наподобяват *образи в криви огледала*.

¹² Много добри спомени имам за директора Стефан Цацаров. Случваше се много често да пътувам до гр. Асеновград по семейни причини и от време на време се отбивах в ТСБ - гр. Пловдив, за да се видим и да си поговорим. Винаги ме посрещаше изключително приятелски. Запомнил съм го като човек с много добра обща култура, дружелюбен, отзивчив и диалогичен, освен професионалните качества, които притежаваше.

Новите изследвания на НСИ

В началото на 90-те, образно казано, се случи и се даде началото на т.нар. *първоначално натрупване на нови знания* в областта на статистическата дейност. Промените в страната в областта на политиката и социално-икономическия живот изискваха нова визия по отношение на методологията, организацията и аналитичния аспект на статистическите изследвания. Това означаваше актуализация на съществуващите изследвания, създаването на нови и редуциране на тези, които загубиха своя практически смисъл. Дейността на НСИ в това направление намери своето отражение в годишните програми за статистическите изследвания. Тривиална истина е, че за да се осъществи успешно реорганизацията на НСИ в условията на демокрация и зараждаща се пазарна икономика, бяха необходими кадри със знания и опит. Редица западни страни *отвориха вратите* на своите статистически служби и учебни бази, за да приемат млади служители на НСИ. Така много от тях заминаха в САЩ на обучение във Вашингтон - Бюрото по статистика на работната сила (BLS), в Люксембург - Евростат, в статистическите служби на Обединеното кралство, Франция, Испания и други. Пренесените през границите нови знания се материализираха и така възникнаха изследванията: „Статистика на работната сила“; „Статистика на потребителските цени, цените на жилищата и паритет на покупателната способност“; проведоха се редица социологически изследвания, които ще бъдат представени накратко в следващите редове; въведени бяха редица изследвания в областта на бизнес статистиката. Наред с това започна актуализацията на съществуващи изследвания като „Наблюдение на домакинските бюджети“, „Статистика на околната среда“, „Статистика на образованието и културата“ и много други.

В тези години се осъществиха и няколко важни за мен служебни командировки. Ще отбележа две от тях, които имаха значимо влияние върху бъдещата ми работа¹³. Едната беше в Испания (Мадрид - в сградата на националната статистика на страната), където присъствах на курс, посветен на поредица от подходи и методи за изследване на бедността. Другата беше в Обединеното кралство (Саутхамптън - в учебен център на статистиката), където бях включен (заедно с моята колежка Рени Петкова) в курс, посветен на техниката на извадковите изследвания. Признавам, че владенето на английски език не е силна моя страна, но за сметка на това бях много упорит и любопитен при изучаването на работните материали от всички служебни командировки, на които ми беше гласувано доверие да бъда.

¹³ Мога да добавя и други служебни командировки в чужбина, които също бяха важни за моето професионално развитие. Така например във Франция (Париж), където курсът беше посветен на наблюдението на домакинските бюджети и други социални статистики, в САЩ (Вашингтон), където лекциите бяха посветени на

Познанията ми по английски бяха напълно достатъчни за разбирането и усвояването на написаното в документите и с годините те постоянно нарастваха. В крайна сметка езикът на статистиката в голяма степен е един и същ, което много ме улесняваше в терминологията и използваните понятия¹⁴. Докладите от командировките пишех с убеждението, че който и да ги прочете, трябва да научи това, което аз бях разбрал. Бях сигурен в знанията си. Почти всички познания, придобити по време на служебните командировки, бяха използвани покъсно, когато пишех моите статии по различни конкретни въпроси и проблеми, отнасящи се до практическата дейност в НСИ.

Новите знания бяха и в теорията на статистиката, което позволи да се направи ревизия на знанията и да се допълват основни теми по отношение на техниката на извадковите изследвания, методите за изследване на бедността, разработването на редица икономически показатели, характеризиращи пазарната икономика. В момента тази информация по отделни статистически изследвания е достъпна на сайта на НСИ. Може да се добави, че съдържанието на тази информация се добива, осмисля, адаптира и обяснява като резултат от всеотдайната работа на десетки млади служители на българската статистика през годините. Както винаги, положителните аспекти на една дейност се преплитат и с негативни, но в такива случаи най-важното е балансът винаги да бъде позитивен. На фрагменти от случващото ще се спра в следващите редове.

Аналитична дейност в НСИ

В годините след преброяването през 1992 г. се забеляза стремеж към по-осезателно присъствие на НСИ в публичното пространство и масмедииите. Времето беше силно наелектризирано от политически и икономически събития. Потребителите се нуждаеха от информация, която параметризираше динамиката на събитията от ежедневието. Това предопредели периодичното провеждане на пресконференции по редица социално-икономически теми. На дневен ред бяха данните за инфлацията, заетостта и безработицата, домакинските бюджети и бедността. Основните медиатори и презентатори бяха водещи експерти на НСИ.

използването на редица икономически показатели за характеристика и анализ на икономическото развитие, в Швейцария (Кранс Монтана), където се представи теорията за панелните статистически изследвания, и други.

¹⁴ Освен учебници и книги на английски и руски език, посветени на теорията на статистиката, които са в моята библиотека, попадали са ми също в случайни ситуации и учебници по теория на статистиката на италиански и немски език. За съдържанието в тези учебници се ориентирах по формулите, таблиците с числа и множеството графични изображения на статистически разпределения. Все пак термините също в голямата си степен са идентични.

По принцип в тази част на изложението може да се добави кратък текст за значимата и съществена роля на добрите експерти - медиатори на държавната статистика. Те винаги са в дефицит, тъй като условията за създаването им е да притежават своеобразен талант и харизматичност, професионални знания, много добра обща култура, както и подходящо отношение на управляващите към тях. Това са хората, които могат да представят дейността на статистиката, обяснявайки на достъпен език *къртовската работа* на статистиците при получаването на достоверна информация за явления и процеси, които са важни за потребителите, управляващите, академичната общност, обществото като цяло. Те със слова представят един цялостен процес, сърцевината на който следва да бъде абсолютната синхронизация и кохезия между статистиците и респондентите при реализацията на всяко статистическо изследване. На практика това е живата връзка между тези, които разработват информационния продукт, и респондентите, които са и потребителите (или представителна тяхна част)¹⁵ на статистическите данни. Този процес на практика е еманацията на гражданския дълг и отговорност, когато се създава информацията, която е в основата на управлението на страната и представя България пред света.

Периодичните пресконференции на НСИ тласнаха напред аналитичната дейност в статистиката. От 1995 г. НСИ започва издаването на публикация, съдържаща анализи на изследванията от всички отдели. По този начин ръководството на тази държавна институция отговори своевременно на обществените очаквания. Анализите бяха написани от водещи експерти и чрез тяхното съдържание добре се илюстрираха процесите и явленията в страната. Определено може да се каже, че това бяха послания, които обясняваха в обществено-значима рамка числата, произвеждани от НСИ в този период. Издаването на тези публикации продължи в течение на 10 години - от 1995 до 2005 година. След това аналитичната дейност в НСИ стана спорадична и продължи с няколко обобщаващи публикации¹⁶. Появата на интернет постепенно измести необходимостта от производството на тези публикации. Реши се, че неговото използване може да замести тази аналитична дейност чрез публикуването на сравнително кратки прессъобщения по основни изследвания на статистиката. Това беше неудачно решение, тъй като интернет и сайтът на НСИ са технически средства, които не успяха и не успяват да бъдат заместители на добрия статистически анализ, написан от мислещ експерт статистик. По принцип анализът е *венецът* на всяко статистическо изследване. В него се концентрира визията за развитието на обществото. Той не следва да бъде ограничаван в търсене само на единичния фактор, а в изследване на поредицата от фактори, определящи връзките и зависимостите между явления

¹⁵ Съобразно вида на статистическото изследване - изчерпателно или извадково.

¹⁶ „България 2008. Статистическа панорама“, 2009 г., и „Устойчиво развитие на България 2005 - 2016“, 2019.

и процеси в по-близък и далечен план. Като цяло тези фактори генерират негативната или позитивната енергия за формиране на социално-икономическата ситуация в страната. Мислещият статистик е творецът, който може най-добре да представи във вербален вид това, което казват числата, резултат от статистическите изследвания. В противен случай се появява опасността тези числа да бъдат анализирани от автори извън НСИ, при което могат да се окажат непълни, едностранчиви и не съвсем ясни. Това не изключва и възможността за тяхната погрешна интерпретация. Очевидно такива ситуации са крайно нежелателни, тъй като подкопават доверието в работата на статистиците. Образно казано, *числата са полуфабрикатът*, резултат от статистическата дейност. В този смисъл може да се каже, че с добрия и качествен анализ на тези числа приключва работата по цялостния информационен продукт, за който *обществото плаща* на статистиците. Това са посланията на статистиците към обществото, с което се подчертава важноста и необходимостта от съществуването на тази държавна институция.

С настъпването на промените в нашата страна се почувства остра нужда за представяне на информация за това какво се случва, какви са масовите нагласи, оценки и мнения на населението. Публичното пространство в началото на 90-те години беше *раздирано* от противоречия и нестихващи вълнения. Тези събития трябваше да бъдат обобщени и отразени по определен начин. Тази необходимост предизвика осъществяването на няколко социологически изследвания, реализирани от НСИ в тези години¹⁷. В следващите редове са представени в резюме основни резултати от тези изследвания¹⁸. Поставени са акценти върху проблеми, които като червена нишка минаваха през прехода на страната към пазарна икономика, и тяхната значимост винаги следва да се има предвид, тъй като те винаги съпътстват развитието на обществото и стават емблематични в периоди на социално-икономически кризи. В известна степен тези изследвания не са загубили своята актуалност и досега.

Първото изследване беше на тема **„От какво се безпокои населението на България?“** и се осъществи през декември 1992 година. Методологията на изследването отразяваше специфичен момент от развитието на обществото, когато възникнаха поредица от проблеми, рефлектиращи болезнено и тревожно в съзнанието на отделния индивид. Акцентът на изследването бяха 17 дефинирани проблема, които следваше да бъдат оценявани по скала в пет степени.

¹⁷ Публикациите от изследванията са налични в библиотеката на НСИ.

¹⁸ Изследванията са реализирани от отдел „Статистика на домакинствата“ под ръководството на началника на отдела д-р Богдан Богданов в мрежата за изследване на домакинските бюджети, като са анкетирани 2 508 домакинства.

Анализът на данните от изследването ясно очерта четири основни кръга проблеми, формирани според оценката за тяхната степен на важност. Най-съществени за над 70 на сто от анкетираните бяха проблемите от първия кръг, както следва: престъпност; стойност на медицинското обслужване; замърсяване на околната среда и безработицата. Следваха проблемите с по-глобален характер: обедняване на държавата; заплахата от ядрена война; бедност; кредитно-спестовната криза и инфлация - за 50 - 70 на сто от анкетираните лица тези проблеми бяха особено сериозни. В третия кръг се нареждаха проблемите за: политическа криза; цена на жилищата; етнически конфликти; корупция. В периферията останаха проблеми като: заболяване от СПИН; липса на жилище; злоупотреба с наркотици; алкохолизъм; тютюнопушене - между 30 и 40 на сто от анкетираните ги посочиха като изключително сериозни проблеми.

Следващото изследване беше озаглавено **„Пътища за преодоляване на несъответствието между паричните доходи на домакинствата и необходимите им средства за живот“** - осъществи се през 1993 година. Това изследване беше провокирано от големия скок на цените в началото на 1991 година. През октомври 1992 г. при база месец декември 1990 г. индексът на потребителските цени достигна 921.2%. Страната навлизаше в процес на галопираща инфлация само две години след осъществените политически промени и декларирания стремеж за развитие на пазарна икономика. Домакинствата бяха анкетираны по отношение на възможните начини за увеличаване на техните доходи в тези условия. На тяхното внимание бяха предложени като дефиниции 11 възможности за увеличаване на доходите. **Най-значителен беше относителният дял на домакинствата, които считаха, че са в състояние да повишат доходите си само чрез осъществяването на трудова дейност.** В същото време относителният дял на хората без работа нарасна забележимо, достигайки 21.4% за 1993 година.

Третото поред изследване визираше **„Икономическата сигурност и начин на живот на домакинствата“** и се осъществи през 1994 година. Целта на изследването беше да определи и подчертае основните социални проблеми, потребностите на хората и възможностите за преодоляване на финансовите затруднения, пред които са изправени отделната личност и домакинство в условията на преход към пазарна икономика.

В периода на икономическа криза, когато инфлацията нараства, а на пазара на труда предлагането превишаваше търсенето на работната сила, нейната цена се понижи. Това предизвика нарастване на безработицата в страната. Същевременно значителна част от работещите се оказаха недоволни от размера на трудовите си възнаграждения, тъй като не бяха съобразени с нарастващия размер на инфлацията. Всъщност това беше генезисът на тази група работещи, които по-късно бяха наречени „работещи бедни“. Конкретните данни

от това изследване показаха, че преценявайки размера на възнаграждението си за работа, 32.6% от анкетираните считаха, че са много ощетени; приблизително същият относителен дял - 36.5%, също считаха, че са ощетени, но сравнително по-малко; към златната среда, т.е. считащи, че дават толкова, колкото получават, останаха 17.5%; само 13.4% приеха оценката, че са добре и много добре заплатени. Очевидно в началото на прехода към пазарна икономика сравнително малко се оказаха хората, които добре осмисляха случващото се и се адаптираха успешно към динамично променящата се икономическа среда.

Повече от половината анкетираните лица (52.5%) прецениха, че по-добре е да работят за по-ниско възнаграждение, отколкото да останат дори временно без работа. Сравнително по-малко бяха тези, които считаха, че по-добре е да останат временно без работа, отколкото да работят за по-ниско възнаграждение - 13.6%. Останалите 33.9% формираха групата на колебаещите се, които не успяваха да преценят кое от тези обстоятелства определя по-точно житейската им позиция. Естествено оправдан беше страхът от ескалиращото равнище на безработица. Това обстоятелство предопредели относителния дял от **44.1%, които нямаха никаква увереност, че работата, която имат в момента, може да ги подсури срещу безработица в близко бъдеще.** Малка увереност в това отношение имаха 39.6% от запитаните работещи лица. Уверени, че няма да останат без работа, бяха само 12.8%. **Напълно уверени, че никога няма да останат без работа, бяха едва 3.5% от анкетираните.** Очевидно данните от изследването показаха *огромния стрес* сред населението от динамично променящите се параметри на пазара на труда. Интуитивно голяма част от трудоспособното население разбираше, че предизвикателствата на новата икономическа ситуация изискват рискове, знания и умения, за които те не се чувстваха готови.

Този песимизъм се отрази и при оценката на изследваните лица по отношение на тяхното обществено положение, когато се сравняваха с колеги и познати със сродна работа и професия. От анкетираните тогава 16.9% отговориха, че общественото им положение е много ниско, а 17.6%, че то е по-скоро ниско. Най-висок беше относителният дял на тези, които го преценяваха като средно - 59.9%. Само 5.6% считаха, че работата им осигурява сравнително високо обществено положение. На практика 34.5% демонстрираха ниско самочувствие и изразено примирение към ситуацията. **Повече от половината се самоопределяха към „златната среда“, което можеше да се разбира и като стремеж към запазване на статуквото на уравниловка в обществото.**

Върху социално-икономическия статус на отделната личност се отразяваше финансовото състояние и перспективи на домакинството, към което принадлежеше. Този факт се изрази чрез мнението на анкетираните лица относно икономическите проблеми на

домакинствата. Така например, описвайки финансовото състояние на домакинствата, 5.6% от запитаните отговаряха, че са затънали в дългове; 9.8% твърдяха, че се налага да теглят от спестяванията си, за да живеят; 10.4% считаха, че живеят не по-лошо от преди и спестяват малко. Най-голям се оказа относителният дял на тези, които свързваха по някакъв начин двата края - 73.2%. Нищожно малък (едва 1 на сто) беше делът на тези, които отговаряха, че живеят добре и спестяват.

Така изложените аспекти на социално-икономическите проблеми на отделната личност и домакинство подсказаха, че извършените в началото на 90-те години промени в нашето общество засягат осезателно и значимо в негативно отношение икономическата сигурност на преобладаващата част от населението. С това се постави на дневен ред феноменът за динамичното подоходно разслояване и обедняване на населението в страната, което преди 1990 г. не се признаваше официално от властимащите.

Последното изследване в тази поредица беше **„Жизнено равнище - икономически и социални показатели“** и се осъществи през 2000 година. Динамиката на социално-икономическите промени в последното десетилетие на XX век наложи своя отпечатък върху живота и мирогледа на отделната личност в обществото. Тези промени се трансформираха в разнообразна палитра от проблеми, които пряко или косвено влияеха върху съзнанието на отделния човек.

Данните от това изследване показаха, че според субективните представи за собственото материално положение към групата на богатите се определяха по-малко от 1% от анкетираните лица. В средата на скалата „нито бедно, нито богато“ живееха 43.1%. Самосъзнанието за бедност остана преобладаващо, тъй като **повече от половината българи определяха живота си като беден - 41.2%, или мизерен - 14.9%**. Данните категорично налагаха два извода: че голяма съвкупност от хора (56%) гледаха по-скоро песимистично на материалното си положение, обхванати от усещането за бедност, и че по-малко от 1% бяха българите, които се чувстваха богати.

Като цяло тези изследвания са история, характеризираща в определени аспекти прехода на нашето общество към пазарна икономика. Числата в тях са свидетелство и илюстрация на случващото се тогава. В този смисъл те съхраниха паметта за трудните години, през които преминаха обикновените български домакинства в страната.

В навечерието на новото хилядолетие

В навечерието и началото на новото хилядолетие постепенно започнаха да намаляват еуфорията, патетиката и опиянението от първите години на *демократична* България.

Социалното напрежение се понижи. Постепенно намаляха и бурните протестни шествия и митингите по площадите на страната. Остана политическото противоборство, придружавано винаги от обещания по време на избори, които след идването на власт лесно се забравяха. Така например най-често се обещаваха, че ще се потърси сметка на тези, които в годините на прехода доведоха страната до върховете на социално-икономическа криза. Винаги, когато гледах по телевизията протестите на хората по улиците и площадите, си припомнях написаното от Лю Бон¹⁹. Спомнях си също за казионните манифестации от миналото и *масовите представления* при посрещането на важни личности от други страни преди 1990 година. Тези масови мероприятия бяха крайно неприятни преживявания за мен. Разбихах, че хората от площадите след 1990 г. искат по-хубав живот и по-успешна държава, но моята недоверчива природа ми подсказваше, че има опасност да бъдат използвани от нечисти политически домогвания. В голяма част от случаите подозренията ми се оправдаха.

Успоредно с това икономическата обстановка започна да се нормализира с влизането на страната във валутния борд²⁰ на 1 юли 1997 г., след тежката икономическа криза през 1996 - 1997 година. В следващите години започват мащабни процеси на приватизация в икономиката на страната. По оценки на експерти тези процеси белязаха болезнено прехода към пазарна икономика. Те са предмет на множество анализи и коментари и досега. В този смисъл може да се отбележи, че отново негативното и позитивното намериха своето отражение върху социално-икономическото развитие. Въпреки това, като цяло, въведеният валутен борд и осъществената приватизация по това време се превърнаха във важни предпоставки за влизането на България в Европейския съюз (ЕС)²¹ след 10 години.

Случващото се в страната имаше пряко отношение към работата на статистиците при реализацията на статистическите изследвания. Работата с респондентите при получаването

¹⁹ Лю Бон, Гюстав, „Психология на тълпите“, Жарава, 2002. В своята книга Гюстав Лю Бон поставя акцент върху уравниловката в психиката на хората от тълпата независимо от тяхното образование и професия.

²⁰ Валутният съвет, наричан по-често неточно „валутен борд“ (англ. - *currency board*), също и „паричен съвет“, е орган за парична политика, както и неговата система, при която дадена парична единица е обменяема при фиксиран валутен курс спрямо друга парична единица. В най-честия случай това означава, че тя е напълно обезпечена с активи в съответната твърда валута. Златният стандарт е подобна система, при която стойността на паричната единица е фиксирана към дадено количество злато.

Валутният съвет е изобретение на Британската империя - първият валутен съвет е въведен на остров Мавриций през 1849 година. До днес е имало над 70 валутни съвета, предимно в Британските колонии и в някои други малки страни и територии. Целта на установяването им е да се предостави стабилна и конвертируема валута (в британските колонии това е британската лира), без да се поемат разходите при замяна на националните пари с чужди банкноти и монети (Източник: Уикипедия).

²¹ Европейският съюз (ЕС) е създаден с договора от Маастрихт (официално - *Договор за Европейския съюз*) от 1992 година. При учредяването си той се основава на вече съществуващите две общности: Европейска икономическа общност, преименувана с Договора от Маастрихт на Европейска общност, и Европейска общност за атомна енергия (Евратом). Основни цели на Договора за Европейския съюз са насърчаването на балансиран и устойчив икономически и социален прогрес, постигане на висока степен на заетост, в частност посредством създаване на територия без вътрешни граници, укрепване на социално-икономическото единство и посредством създаването на икономически и паричен съюз и впоследствие на единна валута - еврото (Източник: Уикипедия).

на информация, характеризираща социално-икономическата обстановка в страната, беше от изключителна важност, както беше отбелязано в предходните редове на първата част от моите спомени. Непрекъснато се търсеха подходи за противодействие срещу нежеланите откази, предимно на домакинства, от участие в изследванията на НСИ. От 1995 г. започна регулярно събиране на информация за отказите на домакинствата при наблюдението на домакинските бюджети по определени причини²². Тази информация и до днес се публикува към методологическите бележки на ежегодно издаваната публикация „Бюджети на домакинствата в Република България“.

Сравнително късно, в зрялата си възраст, през 1996 г. защитих дисертация. Темата ѝ беше наблюдението на домакинските бюджети. Един от важните акценти в дисертацията бяха проблемите с представителността на ежегодните изследвания, резултатите от които се публикуваха, и, освен тяхното многостранно използване, също бяха обект на периодични коментари от страна на масмедията в страната. Известно е, че всяко статистическо извадково изследване е съпътствано освен от наличието на стохастични²³ грешки, също и от нестохастични. Използвайки данните от редовно получаваната информация от справките за подмяната на домакинствата, изложих своята теория за нестохастичните (наричани още систематични) грешки²⁴. Емпиричният материал, който използвах в моята теория, беше конкретно информацията за характеристиките на всяко едно от отказващите и съгласяващи се за участие на тяхно място в изследването домакинства. Идеята беше чрез статистически хипотези да се провери значимостта на разликите между характеристиките на отказващите и съгласяващите се домакинства²⁵. Очевидно е, че големи разлики при определена вероятност са сигнал за неадекватни подмени на домакинства. Това от своя страна води към деформация на извадките, които се считат за представителни. Този накратко разказан пример, изключвайки по-сложните постановки и изчисления, представени в дисертацията, показва колко сериозна и отговорна е работата на статистиците, когато представят пред обществото числа, резултати от статистически изследвания. Считам, че статистиците трябва да се заемат

²² Причините за откази са, както следва: „не живеят постоянно на посочения адрес; с влошено здравословно състояние; отсъствие от дома или липса на достъп до домакинството; отказали поради недоверие в целите на изследването; отказали поради недоверие в държавните институции; отказали поради недостиг на време; отказали поради съмнение в запазване на анонимността; отказали поради недостатъчно възнаграждение за участие; други причини“.

²³ Това са грешките, които съпътстват всяко представително статистическо извадково изследване и се дължат на обстоятелството, че се наблюдава избрана част от генералната съвкупност. Изборът на единиците за наблюдение се осъществява напълно случайно. Статистическата теория и практика използва методи за оценяване на стохастичните грешки за интересуващите ни параметри от дадено статистическо изследване.

²⁴ Класически пример за нестохастични систематични грешки са често срещаните откази на домакинства с високи доходи да участват в наблюдението на техните бюджети. Не са редки случаите, когато достъпът до тях е ограничен. Естеството на нестохастичните грешки не дава възможност за разработването на статистически методи за тяхното измерване, каквито са налице при измерването на стохастичните грешки.

²⁵ За целта се използваха ключови вариационни признаци: размер на възнаграждения, възраст на главата на домакинството; брой на членовете в домакинството; брой на заетите лица; брой на децата.

с решаването на подобни казуси²⁶ в своята работа не само като методолози, но и като изследователи. Все пак не трябва да се забравя, че статистиката е държавна институция, която в наименованието си съдържа думата „институт“²⁷. На практика казусите с влиянието на стохастичните и нестохастичните грешки върху оценките на параметрите от статистическите изследвания се negliжираха (това се случва и досега). В най-добрия случай те *оставаха в кухнята* на неголемия брой статистици, които имат добри теоретически и практически знания върху материята. Те не се анализират в необходимата задълбоченост и досега. С тях принципно се занимават предимно тези, които приемат статистиката като своя кауза и непрекъснато надграждат своите знания, т.е. не се задоволяват с това, което, образно казано, са знаели вчера. За съжаление, от 15 - 20 години не съм прочел статия, доклад, а също не съм присъствал на дебати, посветени на тази тема.

По принцип наличието на различни **източници за нестохастични грешки може да бъде фатално за всяко статистическо изследване, тъй като на практика разрушава неговата представителност.** Тази постановка е особено важна за всички извадкови изследвания, където респонденти са както обикновените български домакинства, така и наблюдавани предприятия на територията на страната²⁸.

В изложението се акцентира на наличието на чести и масови откази на домакинства за участие в изследванията на НСИ, тъй като тяхното участие е напълно доброволно. По принцип отказите за участие са много тревожен симптом по отношение на качеството на резултатите от дадено изследване, но те не са единственият източник за такива грешки²⁹. Такива източници също могат да бъдат недобре подготвените инструкции за дадено изследване, лошото обучение на анкетърите или тяхната недобре свършена работа на терена и т.н. Противодействието срещу нестохастичните грешки от всякакъв вид е от изключителна важност. Това означава много добра работа на методолозите и много добра организация на анкетърските екипи на терена по места. В противен случай рязко нараства опасността от компрометиране на дадено извадково представително статистическо изследване.

Темата за възможните грешки считам за крайгълен камък при практическото осъществяване на всяко извадково статистическо изследване. На практика от размера на грешките (стохастични и нестохастични) зависи сертификатът за качество на всяко

²⁶ И досега в НСИ отсъстват задълбочени анализи по така изложената тема освен направените опити в това направление с наблюдението на домакинските бюджети.

²⁷ Това понятие се свързва с учебно заведение, но също и с организация, занимаваща се с приложни научни изследвания.

²⁸ Дисертация на тема „Проблеми при изследване точността и достоверността на статистическата информация“ е защитена от доц. д-р Адриана Станиславова Стойкова-Къналиева (преподавател в катедра „Статистика и иконометрия“ на УНСС) през 1991 г., където обект на изследване са предприятията на територията на страната.

²⁹ Следва да се добави и необходимостта да се води добра документация за смяната на населени места и преброятелни участъци, които също немалко пъти се налагат.

извадково изследване. В миналото тази тема беше предмет на много професионални дискусии. В днешно време са много малко изследователите, които се занимават с тези проблеми, въпреки че те ескалират и се превръщат във все по-опасен фактор (заплаха) за качествено реализиране на всяко изследване. Редица примери могат да се посочат в това отношение. Възможните изходи за преодоляване на проблемите е използването на административни данни³⁰, статистико-математически методи за моделиране и методите на експертните оценки в работата на статистиката. Използването на тези подходи е отдавна познато, но в известна степен пренебрегвано по една или друга причина. Най-честите причини са свързани с проблемите по отношение на пълнотата на административните данни и повишеното изискване на знания за използването на статистика - математически методи и експертни оценки при създаването на статистическата информация. Изпреварвайки събитията, още тук ще отбележа и още един феномен, който притежава силата драстично да промени и реформира статистическата теория и практика. Той е етикиран с наименованието Big data (големи данни)³¹.

Генезисът по така засегнатата тема има свое предисловие, тъй като започнах да си задавам въпроси и да търся литература няколко години, след като станах ръководител на изследването „Наблюдение на домакинските бюджети“. През 1992 г. станах хонорирован асистент в катедра „Статистика и иконометрия“ в УНСС и започнах да пиша първите страници от моята дисертация. И досега си спомням дългите разговори с колеги от катедрата за влиянието на стохастичните и нестохастичните (систематични) грешки върху оценките от извадковите изследвания. Постепенно навлизах в дълбочина по отношение на разбирането си за взаимозависимостта между тези грешки³². В този смисъл може да се говори за надграждане на знанията, което продължава досега. Още в началото беше ясно, че когато едно изследване не е финансирано добре, това може да рефлектира в по-ниско възнаграждение на анкетаторите или/и съкратени курсове за тяхното обучение. Това предопределя неуспеха на терена при работа с домакинствата (респондентите). През 90-те години на миналия век се откри проблемът с необходимите разходи за едно изследване, които драстично нараснаха във времето. Очевидно информацията се оскъпяваше и оскъпява

³⁰ Възможните грешки, които могат да се допуснат при работа с административни данни, са от съвсем различно естество. Това от своя страна изисква отделен и допълнителен коментар в следващите редове на изложението. Характерните особености на този вид грешки могат най-добре да бъдат описани при използване на конкретен пример от дейността на НСИ.

³¹ По-подробно изложение за необходимите условия и възможности при използването на такива данни ще се съдържа в последната част на биографичното есе.

³² Написах следните статии по темата: „Изучаване на причините за отказ на домакинствата в процеса на ежегодното наблюдение на техните бюджети“, сп. „Социологически преглед“, кн. 1, 1987 г.; „Представителност, точност и аналитична стойност на данните от наблюдението на домакинските бюджети“, сп. „Икономика“, кн. 11, 1987 г.; „Измерване на изместването на оценките от наблюдението на домакинските

непрекъснато и динамично. Това от своя страна предизвиква необходимостта от коментиране на въпросите за цените на информационните продукти и възможните алтернативи за тяхното оптимизиране. С това възникнаха и други проблеми, които са вече на дневен ред. Те са още по-опасни, тъй като са свързани с дефицита от знания и наличието на драстична некомпетентност. В такива случаи цената става значимо по-висока, за да се намерят и подготвят експертите, гарантиращи качеството на информационния продукт. В крайна сметка наличието на възможно най-точната и достоверна информация предопределя успеха на взетите решения на всяко ниво от управлението на държавата. Тези процеси следва да бъдат синхронизирани във времето и пространството, за да се избегнат проблеми и грешки с обществена значимост. Примери в това отношение много често могат да се намерят в общественото пространство. Държавната статистика, както и други институции в обществото, не могат да бъдат застраховани от подобни негативни ситуации. В такива случаи е важно какви изводи и поуки ще бъдат направени, за да се предотвратят проблемите. И нещо още по-важно: да се работи за създаване на превантивни условия (защитен щит) срещу форсмажорни обстоятелства, които могат да поставят държавната статистика в *патова ситуация*³³. Всички политики в това направление в голяма степен зависят от качествата, знанията и уменията на управляващия държавната статистика.

Изследванията на НСИ в навечерието на новото хилядолетие и след това

На фона на сравнително скрити политически противоречия и множество приватизационни сделки, забулени в известна мистерия, през 1998 г. за председател на НСИ беше назначен доц. д-р Александър Хаджийски³⁴. Неговото назначение се случва, след като с промяна на закона за статистиката НСИ преминава от *опеката* на Народното събрание към правителството. Това означава, че председателят на статистиката вече не се назначава с избор в Народното събрание, а с подпис на премиера. И досега се спори по въпроса кой трябва да назначава председателя на статистиката и неговите заместници. На този въпрос ще се спрем отново в следващите редове на изложението, когато се разглежда и въпросът за независимостта на държавната статистика. Считаю, че тези два въпроса са неразривно свързани и предопределят статута и развитието на държавната статистика.

бюджети“, сп. „Социологически преглед“, кн. 3, 1988 г.; „Стохастични и нестохастични грешки на оценките, получавани от Наблюдението на домакинските бюджети“, сп. „Икономика“, кн. 8, 1989 г.

³³ В шахмата пат е ситуация, в която играчът на ход не може да извърши никакъв позволен ход, но царят му не е под шах. В ситуация на пат играта завършва с реми (наравно). Думата „пат“ може да се използва и метафорично - например за конфликт, който може да се реши трудно или е нерешим, или няма победител в спора.

³⁴ Александър Хаджийски е председател на НСИ в периода от 22.05.1998 до 27.04.2007 година.

Александър Хаджийски пое ръководството на НСИ в обстановка, когато бурните явления и процеси от началото на 90-те години постепенно затихваха. Новият председател по образование и професия беше геодезист. С образа на учен той имаше респектиращ вид. В разговорите беше учтив, вежлив и не особено словоохотлив. Въпреки това беше достатъчно ясен в позициите си, когато се разглеждаха казуси от служебно естество³⁵. Имаше подчертано уважение към експертите в НСИ³⁶. Не знам дали това беше черта от неговия характер, но той имаше доверие във водещите специалисти от статистиката. Със сигурност притежаваше уменията да ги разпознава. Нямам спомени по време на неговото управление да има уволнени служители. Това обстоятелство допринесе за спокойния трудов климат в института. Макар и много различен по характер в сравнение с проф. Захари Карамфилов, доц. Хаджийски приличаше в известна степен на него най-вече по отношение на създаването на необходимия баланс и благоприятна обстановка за работа в НСИ.

Заместници на доц. Хаджийски бяха Иларион Иларионов и Екатерина Арнаудова. Те бяха математици и това се отразяваше в техния стил на работа. В повечето случаи се стремяха към рационални решения на възникналите проблеми. Особено успешна в това отношение беше дейността на Екатерина Арнаудова³⁷. Тя притежаваше способността да разпознава знаещите и можещи служители на статистиката. Нейното отношение към тях беше подчертано добронамерено, което се отразяваше успешно върху служебната работа. Конкретен пример в това отношение е подобрението в методиките за изследване на работната сила, а също така и в методиката за изследването на потребителските цени³⁸. Тези

³⁵ За това свидетелстват неговите публични изказвания и интервюта в масмедияте.

³⁶ Спомням си и случай, когато в НСИ пристигнаха експерти от Световната банка (СБ), за да ангажират наши специалисти за работа по проект, свързан с изследване на бедността в България. Доц. Хаджийски прие тях и няколко специалисти от статистиката в кабинета си (с тях беше и авторът на тези редове). Седнахме на дивана и креслата, секретарката поднесе кафе и чаши с минерална вода. Разговорът се провеждаше в спокойна, делова обстановка. Доц. Хаджийски, след като изслуша водещия експерт от СБ, стана, извини се учтиво и каза: „*Това са експертите* (посочвайки към нас), *с които ще продължите разговора, те ще отговорят на всички Ваши въпроси*“. След това си взе шапката и напусна кабинета. До този момент не бях виждал председател на статистиката да предоставя кабинета си за провеждане на работни срещи. Това ме впечатли и остана в моята памет. След това съм присъствал и на други случаи, когато доц. Хаджийски изразяваше подчертано доверие към експертите на статистиката. Очевидно той разбираше добре значението на фразата: „*Кадрите решават всичко*“.

³⁷ Тези спомени за Екатерина Арнаудова не са повлияни от обстоятелството, че в началото нашите взаимоотношения не започнаха никак добре (меко казано). Случвало се е остро да ме критикува, невинаги основателно. За някои от случаите и аз имах известна вина. През 1999 г. Арнаудова, която беше главен редактор на сп. „Статистика“, ме предложи за член на редколегията. След приключване на мандата на това ръководство на НСИ ние се разделихме като добри приятели, каквито си останахме и до днес.

³⁸ Моят принос към изследване на потребителските цени по това време беше създаването на малката по състав кошница, съдържаща определени социалнополезни и жизненонеобходими стоки и услуги, които са от съществено значение за биологичното и социалното съществуване на отделния човек и домакинство със сравнително ниски доходи. Работата ми по тази задача беше допълнително усложнена, тъй като при формирането на кошницата със стоки представители, трябваше да участват и експерти на Конфедерацията на независимите синдикати в България (КНСБ) и Конфедерацията на труда „Подкрепа“ (КТ „Подкрепа“). С експерта на КТ „Подкрепа“ така и не постигнахме консенус. Този експерт беше решил да казва винаги *не*, въпреки че не изтъкна нито един аргумент за това. По-късно написах статия по темата за малката кошница. Не беше отпечатана в сп. „Статистика“, тъй като Арнаудова считаше, че и други трябва да бъдат съавтори в

подобрения бяха осъществени от експертите на НСИ с помощта и под ръководството на Арнаудова. Следва да се добави, че точните и достоверни оценки за заетостта, безработицата и инфлацията, получавани чрез тези изследвания, тогава бяха и си останаха важни показатели, характеризиращи определени основни аспекти от социално-икономическото развитие на страната.

В тези години НСИ започна измерването на скритата икономика в България. Тези измервания продължават и до днес. Следва да се допълни, че по темата за скритата икономика са написани редица статии и книги. Редица работни групи предлагат различни методи за измерване. В публичното пространство се представят поредица оценки за този феномен. Следва да се отбележи, че скритата икономика е световен проблем, но тя има по-негативно влияние в страни със сравнително по-слабо развита икономика. За България оценките за скритата икономика са в широките граници от 10% до 35% като относителен дял от брутният вътрешен продукт (БВП) на страната³⁹. Може да се допълни, че това са оценки както на изследователски групи в страната, така и на експерти от други международни институции. Очевидно е, че мащабите на този феномен пораждаат сериозни проблеми в социалното пространство. Както винаги, тяхното негативно влияние е особено чувствително по отношение на бедните слоеве от населението във всяка страна.

Известни изчисления по темата направих, сравнявайки производството и потреблението на основни хранителни стоки по данни от наблюдението на домакинските бюджети (ажустирани към населението на страната) и тяхното производство по данни от наблюденията в бизнес статистиката⁴⁰. Разликите отчетливо показват парадоксалната картина, при която *потреблението на избраните основни хранителни продукти превишава производството*. При различните хранителни продукти това се случва след определена година през разглеждания период. Така например: при свинското месо потреблението започва да превишава производството след 1997 г. (през 1997 г. производство е 24 793 т, а потреблението - 39 898 т, или разлика - 15 105 т); при сиренето след 1992 г. (през 1992 г.

статията, което определено не беше така. След това написаното от мен учтиво беше поискано и се използва в работата на служителите от отдел „Потребителски цени, цени на жилищата и ППС“.

³⁹ Коментарите по тази тема са различни, но тогава винаги си спомням за един шеговит и находчив журналистически въпрос: „Скритата икономика ли е процент от БВП или БВП е процент от скритата икономика?!“. Разбира се, в този въпрос се крие известна ирония, но в него се съдържа също и обществената значимост на проблема.

⁴⁰ Тези изчисления бяха провокирани и от колегиален спор с директора на дирекция „Бизнес статистика“. Темата на спора беше тривиална и до известна степен безсмислена: „Коя статистика е по-важна?!“ - на „Домакинските бюджети“ или „Бизнес статистиката“. Спомних си за една случайна среща с наш възрастен колега - Димитър Фратев (тогава пенсионер). Вероятно беше правил някакви сравнения и изчисления, защото ми каза, че има необясними разлики между производството и потреблението на основни хранителни продукти. Тогава се заех с изследване на този проблем. Направих изчисления и изпратих на директора на дирекция „Бизнес статистика“ таблици с данни за периода от 1990 до 2001 г. за разликите между потреблението и производството на основни хранителни продукти с въпрос *как може да обясни разликите*. Директорът никога не отговори на този въпрос.

производството е 67 776 т, а потреблението - 95 503 т, или разлика - 27 727 т); при кашкавала след 1993 г. (през 1993 г. производството е 15 678 т, а потреблението - 16 097 т, или разлика - 419 т), а при хляба още през 1991 г. (през 1991 г. производството е 1 358 377 т, а потреблението - 1 520 148 т, или разлика - 161 771 тона). При изчисленията са взети предвид данните за вноса и износа, както и произведените продукти за собствена консумация, които не са повлияли върху представените различия. Този малък пример е доста красноречив по отношение на скритата икономика през 90-те години на миналия век. Може да се допълни, че тази ситуация може да се илюстрира и с други хранителни продукти за периода⁴¹.

При тези обстоятелства държавната статистика постепенно създаде инструментариум, методология и показатели за измерване на набиращите скорост явления и процеси, характеризиращи по своеобразен начин развитието на страната. Възприемането на практиката и опита на статистиките от западните страни се оказа неизбежно. Известно беше, че те притежават необходимия арсенал, чрез който можеха по възможно най-добрия начин да бъдат параметризирани нововъзникналите социално-икономически феномени в нашата страна. Това бяха страни с утвърдена икономическа култура в развитието на пазарната икономика в продължение на столетия. За съжаление, след 45 години социалистическо строителство в нашата страна възникнаха и вече бяха налице редица негативни процеси и явления, *трасиращи* пътя към пазарната икономика. Можеше ли негативният аспект на прехода да бъде избегнат?! Вероятно не съвсем, но можеше да не бъде толкова драстичен и мъчително дълъг. За целта трябваше своевременно да се създадат необходимите институции и да бъде приложена държавническа воля, за да се пресичат или омекотят негативните последици в процеса на прехода. Известно е, че това не се случи. В тези първи години след 1990 г. държавната статистика направи рязък завой към изучаване на опита на страните от Западна Европа и САЩ, реформирайки дейността на статистическата дейност във всички сфери на общественото пространство. Това обстоятелство може да се приеме като дълг на служителите в държавната статистика към държавата и обществото. Нещо повече, тази ситуация предопределяше мястото, значението и необходимостта от статистиката като държавна институция.

През 2001 г. се проведе XVI поред преброяване на населението и жилищния фонд⁴². Участвах като пълномощник по преброяването в Благоевград. Спомените от това

⁴¹ Към момента тази възможност за анализ е безвъзвратно загубена, тъй като има значими промени в методологията на изследването на домакинските бюджети по отношение на потребените количества хранителни продукти. В изследването към момента се оценяват само потребените количества хранителни продукти в домашни условия, но не и в учреденските столове за хранене, както и в заведенията за обществено хранене, както беше в миналото.

⁴² Участието ми като пълномощник на преброяването в област Благоевград беше интересно преживяване. В паметта ми завинаги остана живописната природа, спретнатите населени места и многото крайпътни сергии, където се предлагаше хубаво вино и фъстъци.

преброяване са много релефни, тъй като по това време се появиха листовки за т.нар. македонски етнос, който трябваше да се преброи в този край на страната. Последваха срещи с кметовете и местното ръководство в населените места на Благоевград, Якоруда, Струмяни, Мелник, Петрич, Сандански. На някои от срещите присъстваше и Иван Балев, който беше директор на дирекция „Демографски и социални изследвания“ и имаше водеща роля в преброяването. Той беше родом от Петрич и познаваше добре района. С него участвахме и в предавания на местните кабелни телевизии в Благоевград и Петрич, за да обясняваме казусите и задачите на провеждащото се преброяване. Като цяло преброяването беше успешно. Спазена беше традицията и коректната сравнимост на данните от миналите преброявания в страната. Издадени бяха редица публикации, съдържащи уникални данни за жилищния фонд и социо-демографските характеристики на домакинствата, семействата и лицата, населяващи територията на страната. Издадена беше публикация с данни за „Контрол на точността и обхвата на данните от преброяването на населението и жилищния фонд“ (тези изследвания за точността и обхвата на данните от преброяванията и в момента са важна част от регламента за преброяването във всяка държава от ЕС). Това е публикация с която се гарантира качеството на данните от всяко преброяване⁴³. През следващото, XVII поред преброяване, проведено през 2011 г., не бяха осъществени контролни изследвания за точност и обхват на данните от преброяването. На този въпрос ще се спра по-подробно в следващата част на изложението.

За изследванията на бедността в България

В следващите редове са представени основни моменти от дейността на НСИ, свързана с изследването на феномена „бедност“ (обедняване). Този феномен е сериозен проблем за развитието на всяка страна. Той е изпитание за всяко правителство и изисква оптимални държавни решения за установяването на баланс и контрол в обществото.

Първите по-значими и мащабни изследвания на бедността се осъществиха от Министерството на труда и социалната политика (МТСП), Националният статистически институт и Института за синдикални и социални изследвания на Конфедерацията на независимите синдикати в България. Тези изследвания могат да се отнесат към абсолютния подход за изследване на бедността. Подходът се основава на кошница от най-необходимите стоки и услуги за задоволяване на жизнените потребности на бедните.

⁴³ Такива контролни преброявания за точност и обхват на данните от преброяванията на населението и жилищния фонд се провеждат след преброяванията на населението и жилищния фонд от 1956 до 2001 година.

Опитът от научноизследователската работа на различни автори и институции върху бедността беше обобщен в по-цялостен и завършен вид в публикацията „Бедността в условията на преход“ (1998, МОТ и ПРООН). В тази публикация бяха представени източниците на информация, поредица методи и специфични изследвания във връзка с бедността и условията на живот в България. Направена беше и оценка за качествата на различните методи, сравнителни характеристики за техните предимства и недостатъци, както и перспективите за използването им като инструмент на социалната политика.

По това време **основен информационен източник за изследване на бедността беше регулярно осъществяваното от НСИ наблюдение на домакинските бюджети**⁴⁴. Освен това наблюдение, с финансовата подкрепа на Световната банка, частна изследователска агенция осъществи още три наблюдения върху бедността и условията на живот в България - през 1995, 1997 и 2001 година. Следващото такова изследване се проведе през ноември 2003 г. от съвместен изследователски екип на МТСП и НСИ. Резултатите от това изследване се обобщени в публикацията „България. Предизвикателствата на бедността“ (НСИ, 2003). С това изследване за първи път се осъществи и **картографиране на бедността в България**, като показателите за бедността бяха изчислени на ниво община. При оценките за бедността бяха използвани емпирични данни за оценка на бедността по трите основни метода - относителен, абсолютен и субективен. За оценките се използва също агрегат „Доходи“ и агрегат „Потребление“. Беше направен подробен сравнителен анализ между различните оценки на феномена „бедност“. В резултат на същото изследване **от 18 декември 2006 г. в България е въведена официална линия на бедност (Държавен вестник, бр. 89 от 6.11.2006 г.), която се определя по данни от представителното изследване на бюджетите на домакинствата, провеждано ежегодно от Националния статистически институт.** Авторите на първата Методика за определяне на линията на бедност в България бяха членовете на сформирани за целта екип под ръководството на доц. д-р Горан Банков - зам.-министър в МТСП. Експерти в екипа бяха проф. д-р Васил Цанов от БАН, д-р Любен Томев - директор на Центъра за синдикални изследвания към КНСБ, д-р Богдан Богданов - тогава началник на отдел „Статистика на домакинствата и работната сила“, а в момента зам.-председател на НСИ.⁴⁵

⁴⁴ Основната единица на наблюдение е обикновеното домакинство. Домакинство са две или повече лица, които живеят заедно в едно жилище или част от жилище, имат общ бюджет и се хранят заедно независимо от това, че някои от тях може да нямат родствени връзки помежду си. Домакинство е и едно лице, което живее в самостоятелно жилище, стая или част от нея към дадено жилище и има самостоятелен бюджет.

⁴⁵ Вторият етап от работата на експертната група включваше разработване на поредица от методики за обвързване на линията на бедност с множеството социални плащания, насочени към социално уязвимите слоеве от населението на страната. Такива методики се разработиха също по отношение на взаимозависимостта на официалната линия на бедност и минималната работна заплата, минималната пенсия, а също и по отношение на

Екипът от експерти, който предложи през 2006 г. подхода за определяне на официална линия на бедност, се придържахме към дефиницията за бедност, представена в документите на Европейския съюз: **„Бедни хора, семейства или групи от хора са тези, чиито материални, културни или социални ресурси са ограничени по начин, който ги изключва от минимално приемливия начин на живот на общността, към която принадлежат“**.

За изследване, измерване и анализиране на бедността в България е използван приетият от Евростат относителен метод. Той се основава на разпределението на домакинствата по доход като еквивалентни единици⁴⁶. **За линия на бедност в европейски контекст се приемат 60% от медианния еквивалентен доход**⁴⁷. При определяне на официалната линия на бедност за България този процент не е конкретно посочен в методиката, публикувана в Държавен вестник⁴⁸. Това позволява на експертите ежегодно да променят този процент. Например при определени обстоятелства неговата величина може да бъде в граници от 50 до 70%. Конкретната стойност зависеше от няколко значими параметъра, които изрично са посочени в методиката. Това означаваше, че бедните в обществото се определят от: консумацията на хранителни продукти, измерени дневно в калории на еквивалентна единица - 2 700 калории; съотношението между разходите за хранителни и нехранителни стоки от 20-те процента най-бедни домакинства.

Във връзка с това може да се каже, че изборът на метод за определяне на линията на бедност в дадено общество е от изключителна важност. Основните критерии трябва да бъдат, както следва:

- Състоянието на икономиката;
- Възрастовата структура на населението и тенденции в нейното изменение;
- Състоянието на пазара на труда;
- Психологията на обществото, която се основава на специфични национални особености, традиции, обичаи;

средната пенсия и средната работна заплата. Тези методики не бяха използвани за целите на социалната политика. При тяхното разработване участваха и други служители от МТСП.

⁴⁶ Изчисленията са направени, като е използвана скала на еквивалентност, за да се отрази икономията от ресурси в резултат от съвместното съжителство на лицата в рамките на едно домакинство. На практика това е тази част от доходите, която се изразходва за материални блага, еднакво необходими, неделими и полезни за всички членове на домакинството. Например разходите за покупката на телевизор, заплащането на отоплението в дома и други. Използвана е еквивалентната скала на Евростат: 1 - за първия член на домакинството; 0.5 - за всеки следващ възрастен член; 0.3 - за дете под 14 години.

⁴⁷ Използва се агрегат „Доход“. Другата възможност е да се използва агрегат „Потребление“. Съществува мнение на експерти, че агрегат „Потребление“ е за предпочитане, когато се изчисляват показателите за бедност, тъй като респондентите с по-голяма охота предоставят надеждна и точна информация за направените от тях разходи отколкото за получаваните от тях доходи.

⁴⁸ През 2019 г. методиката е променена. Причините, довели да промяната на методиката, както и дали съдържанието на новата методика съответства на статистическата теория, могат да бъдат предмет на друг професионален анализ.

- Особеностите на човешката мотивация и поведение към момента;
- Характеристиката на поколенията, възпитани, образовани, обучавани и квалифицирани през периода от 1945 до 1995 година;
- Източниците за финансиране на социалната осигурителна система и перспективите за тяхното развитие;
- Балансът между активни и пасивни мерки за развитие на системата за социално подпомагане.

В крайна сметка важен аспект в политиката за ограничаването на бедността е постигането на баланс между бедни и небедни в обществото. На практика това означава също и **постигането на баланс между пазарна ефективност и социална справедливост**. Резултатът от постигането на тези цели е установяването и внедряването на система за социално подпомагане, която не трябва да влияе негативно по отношение на краткосрочните и дългосрочните перспективи за развитие на икономиката в страната. Наред с това чрез политиките за ограничаване и контролиране на процесите на обедняване се предотвратяват опасностите от ескалиране на социалното напрежение и престъпността.

Тези значими изследвания на НСИ за бедността в страната отговориха много точно и изчерпателно на обществения интерес в този момент. Така се създаде инструмент и информационен ресурс, които поставиха началото на регулярна работа в държавната статистика. През 2006 г. в България стартира изследването „Статистика на доходите и условията на живот“ (SILC). С това изследване България внедри в статистическата практика регламентите на Европейския съюз за изследване на бедността⁴⁹. Резултатите от него станаха коректно сравними със същите изследвания в страните от Европейския съюз.

На практика този и други въведени регламенти за изследванията в българската статистика се оказаха много решаващи, значими и полезни за успешното затваряне на глава „Статистика“ при преговорите за присъединяването на България към Европейския съюз през 2007 година.

Следва продължение.

⁴⁹ Методологията и резултатите от това изследване за периода 2006 - 2018 г. са представени на сайта на НСИ.